

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

study that emphasizes Reuchlin's Hebraism is Friedman, Jerome. *The Most Ancient Testimony: Sixteenth-Century Christian Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia*. – Athens, Ohio: Ohio University Press, 1983, particularly pp. 71-98.

¹¹ On the *barbari* in Reuchlin's theory see: Zika, Charles. *Reuchlin und die okkulte Tradition der Renaissance*. – Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1998. – P. 143-144, 154-162.

¹² Translation by Martin and Sarah Goodman, cited according to: Reuchlin, Johann. *On the Art of the Kabbalah* Lincoln: University of Nebraska Press, 1983. – P. 129.

¹³ Cited according to: *Operum divi Cyrilli Alexandrini episcopi tomi quatuor...* – Basel: apud Ioannem Hervagium, 1546. – Vol. III. – P. 90-91.

¹⁴ Malley, William J. *The Contra Julianum of St. Cyril of Alexandria and St. Peter Canisius* // *Theological Studies*. – no.25:1. – 1964. – P. 70.

¹⁵ Reuchlin, Johannes. *Briefwechsel. Band 4: 1518-1522*. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2011. – P. 155-156.

В. В. Левченко (Одеса)

**КОРОТКА ІСТОРІЯ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ ДО ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗА
ІНІЦІАТИВОЮ «ЗНИЗУ» ТА ЛІКВІДАЦІЇ «ЗВЕРХУ»
(до 95-річчя від дня заснування)¹**

Одеса як провідний центр розвитку культури Північного Причорномор'я багата на археологічні скарби, пам'ятники античної культури та є одним з перших міст на теренах України, де активно акумулювалися наукові дослідження з археології. До встановлення в Одесі радянської влади 1920 р. осередками наукових досліджень у цій царині були Імператорське Одеське товариство історії і старожитностей (ІОТІС, 1839–1922) і Імператорський Новоросійський університет (ІНУ, 1865–1920). У цей час закінчився «імперський» період археологічних досліджень в Одесі, який був досить плідним для пізнання історичного минулого південного регіону.

У 1920 р. в УСРР було покладено початок проведення реформи вищої освіти. Університети було ліквідовано, замість них та інших інститутів створені Інститути народної освіти, що в основі мали два факультети – професійної освіти та соціального виховання. Відповідно до цієї політики у 1920–1922 рр. всі дорадянські вищі та науково-дослідні установи Одеси були реорганізовані. Зміни проводилися з присмаком нової пролетарської ідеології. Не стала виключенням і підготовка спеціалістів-археологів, яка набула нових форм і методів.

Суспільно-політичні й соціально-економічні зміни на зламі 10–20-х рр. ХХ ст. погіршили умови розвитку історичної науки, звузили

масштаби історичних досліджень, примусили багатьох вчених-істориків покинути країну, в цілому впливали на кількісну та якісну підготовку професійних істориків. Однак повністю наукова та педагогічна діяльність одеських істориків не припинилася. 13 вересня 1921 р., відповідно наказу Одеського губвиконкому, на підставі постанови Малої колегії Головопрофосу від 25 червня 1921 р. в Одесі було урочисто відкрито першу та до сьогодні єдину «вищу спеціальну науково-навчальну установу» історичного профілю – Археологічний інститут (ОАІ), яка «мала на меті: а) наукове вивчення пам'ятників старини та мистецтва первісних, античних, українських і сусідніх культур – великоруської, польської, білоруської, та документальних джерел з історії місцевого краю, а також б) підготовку науково-кваліфікованих професійних робітників з археології, архівознавства, етнографії й музеєзнавства»². ОАІ став другим вишем археологічного³ й архівного⁴ профілів на теренах України після Київського археологічного інституту (1917–1924).

Ідея створення ОАІ виникла ще наприкінці ХІХ ст. Підставами для цього твердження є те, що в Одесі на той час склався потужний осередок науковців (Н. Кондаков (працював в ІНУ в 1870–1887 рр.), Ф. Успенський (1874–1894), Е. Штерн (1884–1911) та ін.) і краєзнавців, згуртованих навколо ІОТІС та ІНУ, які приділяли значну увагу дослідженню різних питань у галузі археології. Результатом цього стали чисельні публікації, проведення 1884 р. в Одесі VI Археологічного з'їзду, призначення директором (1894–1914) Російського археологічного інституту (РАІ) в Константинополі професора ІНУ Ф. Успенського та інші досягнення. До того ж питання щодо відкриття на теренах України Археологічного інституту піднімалося напередодні XI Археологічного з'їзду в Києві (1899), але тоді при голосуванні питання про вибір міста для заснування нового закладу на зразок Петербурзького археологічного інституту (ПАІ, 1877–1922) пріоритет було віддано Києву⁵.

Незважаючи на неможливість переведення ідеї створення Археологічного інституту в Одесі в площину її практичної реалізації, вона не припиняла розбухувати розум науковців, тим більше 1907 р. ще один подібний заклад було відкрито у Москві. Перша реальна спроба заснування ОАІ була зроблена 1912 р., коли члени ІОТІС створили спеціальну комісію у складі професорів ІНУ – М. Попруженка (голова), Б. Варнеке і С. Пападімітріу для з'ясування можливості організації при товаристві подібного закладу. Активну участь у нарадах комісії брав академік Ф. Успенський. Члени комісії ознайомилися з матеріалами і планами ПАІ, наданими його директором

М. Покровським, скоординували їх відповідно до місцевих умов, отримали схвалення МНО на реалізацію цього проекту, але не мали можливості його здійснити через події Першої світової війни⁶.

Друга конкретна спроба відкриття ОАІ припала на літо 1918 р. Поштовхом до цього стало відкриття подібних закладів у Києві (восени 1917 р.) і Ростові-на-Дону (навесні 1918 р.), про що професорам ІНУ було добре відомо⁷. Розгляд цього питання був пов'язаний з початком організаційної роботи щодо створення комісії для заснування Української Академії наук. Тоді приват-доцент кафедри теорії та історії мистецтв ІНУ, вчений секретар РАІ в Константинополі М. Окунів⁸ направив до комісії матеріали про заснування в Одесі дослідницького археологічного інституту з можливим його підпорядкуванням майбутній академії⁹. На перешкоді цього плану стала швидка зміна влади в країні. До того ж цей факт спростовує тезу щодо втілення в життя ідеї заснування ОАІ за доби Української революції 1917–1921 рр.

Утретє питання щодо організації ОАІ було піднято навесні 1919 р. головою Ради комісарів вищих навчальних закладів, професором Є. Щепкіним під час другого встановлення у місті радянської влади. За участі професорів Б. Варнеке і М. Попруженко він розробив скорочені навчальні плани для майбутнього інституту, але швидкій відхід більшовиків у серпні 1919 р. чергового разу не дозволив реалізувати цю ідею¹⁰.

У 1920 р. учетверте перед науковою елітою Одеси постало питання щодо відкриття інституту, який здійснював би підготовку кваліфікованих кадрів для музейних і архівних установ. Навчальні плани курсів для цього закладу розробили професори Б. Варнеке і С. Дложевський, але фінансова криза і близькість фронту вкотре завадили довести справу до логічного завершення¹¹.

У такому положенні справа відкриття ОАІ знаходилась до весни 1921 р., коли сформована в березні ініціативна група професорів вищої школи Одеси (Б. Варнеке, Р. Волков, С. Дложевський, Ю. Оксман, М. Слабченко, Д. Третьяков, Є. Трифільєв, А. Флоровський і О. Шпаков) була перетворена Губпрофосом в організаційну комісію для заснування подібного закладу. Ця комісія ознайомилась із загальною організацією та навчальними планами Археологічних інститутів у Німеччині й Австрії, Паризької *École des arts*, Київського і Петроградського археологічних інститутів та на початку травня 1921 р. здала проект статуту ОАІ¹² й всі додаткові матеріали до Одеського Губпрофосу для подання в Головпрофос на затвердження. Наданий матеріал отримав ухвалу з боку місцевих органів, що дало можливість

18 травня 1921 р. замість організаційної комісії затвердити тимчасових ректора і проректора – відповідно Ю. Оксмана і С. Дложевського¹³.

Після поспішного призначення ректора і проректора неіснуючого інституту справа із затвердженням проекту майбутнього ОАІ у Головпрофосу затягнулася, що почало викликати в одеських професорів турботу щодо злого року над здійсненням їх планів. Така ситуація підштовхнула «керівництво» ОАІ відрядити професора С. Дложевського до Харкова для з'ясування обставин вирішення питання. Об'єднані зусилля останнього та енергійні клопоти завідувача Одеського Губнаросу В. Потьомкіна¹⁴ дали позитивний результат – 25 червня 1921 р. була прийнята постанова Малої колегії Головпрофосу¹⁵, яка ознаменувала відкриття очікуваного як мінімум чверть століття ОАІ.

Появленню ОАІ сприяли фактори як загального, так локального рівнів. По-перше, ідея створення ОАІ вписувалася у проголошені наркомом освіти УСРР Г. Гриньком тези, що були опубліковані в травні 1920 р. у брошурі «Очередные задачи советского строительства в области просвещения»¹⁶. Її головною ідеєю була пропозиція взяти за основу професійно-технічну освіту. У концептуальних поглядах щодо розвитку освіти Г. Гринько відкидав загальноосвітню спрямованість освіти і відстоював суто професійну, наголошував на поєднанні загальної і професійної освіти у ранньому віці, виступав проти суто теоретичної підготовки та абстрактних знань, наполягав на вузькопрофільній підготовці спеціалістів, замість політехнічної. Отже, під ці критерії чітко підходила ідея відкриття ОАІ. По-друге, важливу роль зіграв людський фактор в обличчі завідувача Одеського Губнаросу В. Потьомкіна та молодого і амбітного професора, який мав авторитетних покровителів у Петрограді, – Ю. Оксмана¹⁷.

Керівним адміністративним і науковим центром ОАІ було Бюро у складі чотирьох осіб: Ю. Оксмана (26 років, ректор з 18 травня 1921 р.)¹⁸, Є. Трифільєва (54 роки, проректор з 1 жовтня 1921 р.), С. Дложевського (32 роки, вчений секретар з 25 травня 1921 р.) і Б. Варнеке (47 років, декан археологічного факультету з 1 вересня 1921 р.)¹⁹. Адміністрація ОАІ знаходилась у приміщенні Одеського губернського архіву (вул. Щепкіна, 10), а заняття проходили у двох аудиторіях у будівлі колишнього історико-філологічного факультету ІНУ (на той час Інституту народного господарства) за адресою вул. Троцького, 24 (нині вул. Преображенська). Фінансові витрати на утримання інституту виділялися із засобів Головпрофосу (загальна сума за один навчальний рік склала 327 315 000 рублів)²⁰.

Особливий інтерес викликає склад викладачів ОАІ, інформація про який в науковій літературі була досі відсутня; вказані С. Боровим «по пам'яті»²¹ десять прізвищ лише ввели в оману наступних дослідників²². Усього в навчальному процесі першого та єдиного академічного року ОАІ була задіяна 21 особа, ними викладалося 30 дисциплін: О. Алексєєв (геологія і палеонтологія)²³, Б. Варнеке (антична археологія; спецкурс по римським старожитностям епохи Августа), Р. Волков (українська етнографія), А. Готалов-Готліб (музезнавство; латинська мова), С. Дложевський (римська епіграфіка; семінарії за IV книгою Геродота; спецкурс по римським побутовим старожитностям епохи імперії), Є. Загоровський (оповіді іноземців про Русь-Україну (як частина історії місцевого краю); італійська мова), М. Мандес (історія античної культури; спецкурс), Ю. Оксман (введення до архівознавства; семінарії з вивчення місцевого архівного матеріалу), М. Слабченко (економічний побут України), Д. Третьяков (теорія еволюції), Є. Трифільєв (українська археологія), А. Флоровський (історична географія України), О. Шпаков (правові старожитності України; спецкурс з мистецтва епохи Відродження), М. Привалов²⁴ (спецкурс з історії народної пісенної творчості), Менцель (турецька мова), П. Пересветов (французька мова), В. Павловський (українська та польська мови), І. Поліковський (англійська мова), І. Троцький (грецька мова), М. Гурфінкель (німецька мова)²⁵, М. Болтенко (асистент Б. Варнеке, практичні заняття з вивчення археологічних пам'ятників)²⁶. Також при виші існував кабінет античних культур (бібліотекар І. Троцький, помічник бібліотекаря Г. Штейванд)²⁷. Перелік дисциплін свідчить про те, що засновники ОАІ при формуванні навчальних планів виходили з позицій наявності наукових сил та бачення вишу як другої ступені (після базової вищої освіти на зразок імперських Археологічних інститутів) у системі професійної підготовки – «...преподавание названных ... наук и вспомогательных к ним дисциплин преимущественно практическими методами, как средствами, направленными на творческие трудовые процессы в области археологии, археографии и этнографии...»²⁸. Отже критика з боку С. Борового щодо навчального плану, в якому він бачив «...много непродуманного, случайного, не выдерживающего критики с позиций современных научных представлений и установок»²⁹, не є переконливою.

Незважаючи на деякі недоліки, в цілому діяльність ОАІ плідно розвивалася, втім навесні 1922 р. виникли проблеми щодо його існування. Через економічну кризу Наукове бюро Одеського Губпрофосу 26 травня 1922 р. поставило питання про скорочення

штату та збереження вищу³⁰. Але центральне керівництво було іншої думки, тому 24 липня 1922 р. Президія Головпрофосу ухвалила рішення: «Признавая, что Институт готовит аспирантуру для кафедры по истории культуры и практических работников высшей квалификации для археологических изысканий, находящихся под общим руководством Научного комитета, ведение данного Института передать Научному комитету, с переводом соответствующих кредитов согласно приложенному штату»³¹. Отже, Головпрофос відмовлявся від подальшого фінансування ОАІ та передавав його у підпорядкування Наукового комітету НКО УСРР, який відав діяльністю всіх наукових установ та закладів. Зрозуміло, що через брак коштів ОАІ не знайшлося місця під «крилом» НКО УСРР. 22 серпня 1922 р., незважаючи на позитивну доповідь експертів-професорів Б. Варнеке і Р. Волкова Науковому бюро Губпрофосу щодо майбутнього ОАІ, на підставі резолюції (її проект підготував інспектор І. Герліх) завідувача Губпрофосу Т. Внукова від 20 серпня 1922 р. ОАІ було ліквідовано. Весь адміністративний, педагогічний і технічний персонал вважався звільненим від службових обов'язків. Науково-дослідна робота його співробітників передавалася Науковому Бюро, голова якого професор Ч. Кларк мав створити комісію для з'ясування питання про організацію цієї роботи. Приміщення, які займав Археологічний інститут у будинку Інституту народного господарства та кабінети витонченого мистецтва й античної культури передавалися Одеському інституту народної освіти (ОІНО). Його ректору Р. Волкову пропонувалося створити комісію за участю професорів С. Дложевського, Ю. Оксмана і І. Хмельницького (декан факультету політичної освіти) для обговорення питання про організацію навчальної роботи ліквідованого інституту в структурі ОІНО та вирішення подальшої долі його студентів³². У результаті проведення реорганізаційних дій вся навчальна й матеріальна частина ОАІ увійшла до складу ОІНО, а на його базі при факультеті політосвіти було відкрито два нових відділення: музейно-архівно-бібліотечне і лекторське³³. Таким чином, ОАІ функціонував впродовж одного навчального року – 1921/22, а календарно і зовсім менше одного року – від 13 вересня 1921 р. до 20 серпня 1922 р.

Помилковою є думка, що ОАІ проіснував до 1924 р.³⁴ Якщо прихильники цієї тези беруть за основу те, що студенти ОАІ продовжили навчання в ОІНО, то це твердження є хибним тому, що навчання вони продовжили в іншому виші й дипломи про вищу освіту отримали від іншого закладу. Серед студентів ОАІ першими, хто закінчив ОІНО наприкінці 1924 р., були 5 осіб: О. Варнеке³⁵, Е. Оксман³⁶, В. Пора-Леонович³⁷, С. Ротенберг-Шведова і

Г. Цомакіон³⁸. До того ж у кожного з них у посвідченні (таку назву мали дипломи) було вказано, що з 1921 р. до 1924 р. вони прослухали курс в ОІНО³⁹.

Незважаючи на всі труднощі, ОАІ за один рік свого існування зіграв важливу роль у розвитку культури. Його випускники плідно реалізували свій науковий потенціал у багатьох галузях історичної наук, деякі з них поповнили штат вищої школи.

¹ Деякі аспекти даної статті викладені у тезах: Левченко В.В. Інституалізація системи археологічної освіти в Одесі в першій половині ХХ століття // Проблеми історії та археології України: Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (Харьков, 30–31 жовтня 2014 р.). – Х., 2014. – С. 76–77.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ), ф. 166, оп. 2, спр. 1157, арк. 1, 3.

³ Ставицька А.В. Київський археологічний інститут (1917–1924) як перший осередок галузевої освіти в Україні // Ресурс доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2013-1/13_stavitska.pdf

⁴ Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів: до 80-ліття Київського археологічного інституту // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 53–74.

⁵ Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – С. 140.

⁶ Дложевский С. Организация Археологического института в Одессе: Историческая справка // Народное просвещение. – 1921. – № 2-5 (июль–октябрь). – С. 57.

⁷ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 45, оп. 4, спр. 2023, арк. 60.

⁸ Про нього див.: Левченко В.В. Окунев Микола Леонідович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 275–276.

⁹ Історія Академії Наук України. 1918–1923. – К., 1993. – С. 27; Матяш І.Б. Джерела до історії Одеського археологічного інституту // Архів. Документ. Історія. Сучасність. – Т. ІV. – Одеса, 2001. – С. 143.

¹⁰ Дложевский С. Указ. соч. – С. 57.

¹¹ Там же. – С. 57–58.

¹² Див.: Дложевский С. Указ. соч. – С. 59.

¹³ Там же. – С. 58, 60.

¹⁴ Потьомкін Володимир Петрович (1874–1946) – історик, колишній вчитель гімназій, нарком освіти РРФСР (1940–1946), у системі радянської середньої школи зберігав основні напрями навчальних планів дореволюційних гімназій і реальних училищ, організатор і перший президент Академії педагогічних наук РРФСР.

¹⁵ Дложевский С. Указ. соч. – С. 60, 63.

¹⁶ Див.: Гринько Г. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. – Х., 1920.

¹⁷ Про нього див.: Левченко В.В. До наукової біографії декабристознавця Ю.Г. Оксмана: одеський період життя // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – Т. 7. – К., 2013. – С. 391–399.

¹⁸ У червні та липні 1922 р. у зв'язку з відрядженням Ю. Оксмана до Москви і Петрограда т. в. о. ректора покладалося відповідно на Р. Волкова і Є. Трифільєва. ДАОО, ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 421; ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 1107, арк. 3.

¹⁹ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 1107, арк. 2; спр. 1157, арк. 8.

²⁰ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 1157, арк. 9.

²¹ Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения // Археографический ежегодник за 1978 год. – М., 1979. – С. 101.

²² Матяш І.Б. Архівна наука і освіта... – С. 176–177; Ізбаш-Гоцкан Т.О. Одеський і Санкт-Петербурзький археологічні інститути: порівняльна характеристика // Записки історичного факультету. – Вип. 19. – Одеса, 2008. — С. 368–369 та ін.

²³ Читав курс з 25 лютого 1922 р. ДАОО, ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 326.

²⁴ Увійшов до штату з 1 червня 1922 р. в якості позаштатного викладача. ДАОО, ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 369.

²⁵ Увійшла до штату з 1 червня 1922 р. ДАОО, ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 369.

²⁶ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 1157, арк. 4–5.

²⁷ ДАОО, ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 326.

²⁸ Дложевский С. Указ. соч. – С. 59.

²⁹ Боровой С.Я. К истории создания... — С. 99.

³⁰ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 1157, арк. 11.

³¹ ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 1157, арк. 12.

³² ДАОО, ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 681, 688–689.

³³ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 404, арк. 1.

³⁴ Матяш І.Б. Джерела до історії... – С. 143.

³⁵ Про нього див.: Левченко В.В. Варнеке Олександр Борисович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 88–90.

³⁶ Про нього див.: Левченко В.В. Оксман Еммануїл Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 268–271.

³⁷ Про неї див.: Левченко В.В. Пора-Леонович Варвара Олександрівна // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 316–317.

³⁸ ДАОО, ф. Р-134, оп. 1, спр. 1197, арк. 8.

³⁹ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 3772, арк. 6; спр. 4852, арк. 1 та ін.